

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-79.1-12>

УДК 159.922.8:17

Лемко Г.І., Медведчук І.І.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

РІВНІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-МОРАЛЬНОЇ ПОЗИЦІЇ У СУЧАСНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Анотація. Розв'язання ключових для періоду ранньої юності задач – особистісного та професійного виборів, які за своєю суттю є завжди моральними, потребує від особистості певного морального розвитку. Загальними тенденціями зростання моральності старшокласників є розвиток їх самосвідомості, вольових якостей, відповідальності, формування власної системи цінностей, світогляду тощо. У статті проаналізовано особливості соціально-моральної позиції сучасних старшокласників. У результаті такої аналітичної роботи було визначено 4 рівні сформованості соціально-моральної позиції у сучасних старшокласників: відповідальний, конформістський, пасивний, безвідповідальний. У нашому дослідженні вони характеризуються наступним чином: відповідальний, конформістський, пасивний, безвідповідальний.

Ключові слова: соціально-моральна позиція, розвиток, старшокласники, рівні розвитку, ціннісні орієнтації, світогляд старшокласника.

Lemko Halyna, Medvedchuk Iryna

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

LEVELS OF DEVELOPMENT OF SOCIO-MORAL POSITION IN MODERN HIGH SCHOOL STUDENTS

Summary. The education system that exists in the country today does not fully implement the principles that ensure the integrity and consistency of moral education in secondary schools. Life practice shows that many upperclassmen have some difficulties in choosing the meaning of their own existence, which fills a person's life with unique value content. Solution of the basic tasks of early childhood is personal and professional choice, which is always inherently moral, requires a certain moral development from the personality. The ability of a senior to act as a conscious and responsible author of his or her own decisions depends on his / her ability to take the position of an active subject of life, a priority role in the formation of which processes of moral development and self-development of personality play. The leading role in shaping the worldview of high school students belongs to the ideals, which during this period also undergo transformations, become more generalized and incarnate not in the image of a specific person, as it was in adolescence, but in the form of a certain system of requirements for personal qualities of a person. The basis of the system of education of moral position is moral norms and moral principles. The basis of the system of social position is productive activity for the benefit of others, a positive worldview, awareness of their belonging to a particular people and society, the nature of social roles and social maturity. The general tendencies of growth of high school pupils' morality are development of their self-consciousness, volitional qualities, responsibility, formation of their own system of values, outlook, etc. The article analyzes the peculiarities of social and moral position of modern high school students. The features of social and moral position of modern high school students are shown. On the basis of the research the levels of development of social and moral position of high school pupils are determined. As a result of such analytical work, 4 levels of social and moral position formation among modern high school students were determined: responsible, conformist, passive and irresponsible.

Keywords: social and moral position, development, high school pupils, levels of development, value orientations, world outlook of high school pupils.

Постановка проблеми. У Національній доктрині розвитку освіти України зазначено, що провідною метою виховання молоді є розвиток духовності, моральної культури. Система освіти, що сьогодні існує в країні, не повною мірою реалізує принципи, які забезпечують у середніх загальноосвітніх закладах цілісність і послідовність морального виховання особистості. Життєва практика засвідчує, що у значної частини старшокласників виникають певні труднощі під час вибору смислів власного існування, що наповнюють життя особистості унікальним ціннісним змістом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність і значення позиції особистості, її структура, вікові особливості прояву розглядаються у наукових роботах Б. Ананьєва, Л. Божовича, В. Войтко, В. М'ясищева, А. Петровського, С. Рубінштейна, В. Терлецького та ін.

На значущість соціально-моральних цінностей у становленні особистості вказують Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Кононко, М. Стельмахович, О. Сухомлинська та ін.

Проблеми морально-соціального виховання підростаючого покоління висвітлюються у працях Т. Алексеєнко, В. Андрущенко, І. Бега, І. Зязюна, О. Киричука та ін.

Мета дослідження – охарактеризувати сутність соціально-моральної позиції сучасних старшокласників та визначити її рівні розвитку.

Виклад основного матеріалу. Нинішній етап розвитку української держави визначається трансформаційними процесами, пошуком безболісного шляху зміни цінностей і ціннісних орієнтацій. Духовне відродження народу України вимагає особливої уваги до світу цінностей молоді як майбутнього країни, запоруки суспільного прогресу. Ціннісні орієнтації слугують своєрідним кри-

терієм, фільтром у визначенні ставлення людини до матеріальних і духовних цінностей, системи установок, відстоювання принципів і переконань. Наразі постає нагальна необхідність формування нових ціннісних орієнтацій, нових ціннісних ідеалів, ціннісного світогляду людини, яка житиме і працюватиме у XXI столітті в Україні – незалежній європейській державі. Безумовно, ціннісні орієнтації поєднуюватимуть творчість, оригінальні ідеї з народними традиціями і культурою. «Сучасний зміст виховання в Україні складає науково обґрунтована система загальнокультурних і національних цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, що характеризують її ставлення до суспільства і держави, інших людей, самої себе, праці, природи, мистецтва. Система цінностей і якостей особистості розвивається і виявляється через її власні ставлення. Цей процес передбачає поєднання інтересів: особистості – вільного саморозвитку і збереження своєї індивідуальності; суспільства – саморозвиток особистості має здійснюватися на моральній основі; держави, нації – діти мають зростати національно свідомими громадянами, патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце в цивілізованому світі. Ціннісне ставлення особистості до суспільства і держави виявляється у таких якостях, як патріотизм, національна самосвідомість, правосвідомість, політична культура та культура міжнетичних стосунків» [1].

Здатність старшокласника виступити свідомим та відповідальним автором власних рішень залежить від його можливості зайняти позицію активного суб'єкта життєдіяльності, пріоритетну роль у становленні якої відіграють процеси морального розвитку та саморозвитку особистості.

Якісних перетворень у період ранньої юності зазнає й моральна самосвідомість, що впливає на можливість особистості усвідомлювати об'єктивну необхідність і особистісний смисл моральних вимог, створювати систему власних моральних настанов і на її основі обирати доцільні форми своєї поведінки в різних ситуаціях. Розгортання динаміки цих процесів, як зазначає І. Булах, досягається завдяки змінам, що відбуваються в цьому віці зі складовими моральної самосвідомості. Якщо в самопізнанні (когнітивна складова) та емоційно-ціннісному самостановленні (емоційна складова) особистості виявляється тенденція до все більшої цілісності, самоотожності, інтегрованості, а процеси саморегуляції (поведінкова складова) визначаються диференційованістю, це надає здатності старшокласнику адекватно усвідомлювати й розрізняти результати (успішні та неуспішні) власних дій, вчинків, поведінки загалом [2, с. 13–14].

Провідна роль у формуванні світогляду старшокласників належить ідеалам, які в цей період також зазнають трансформацій, стають більш узагальненими та уособлюються не в образі конкретної особи, як це було в підлітковому віці, а у вигляді певної системи вимог до особистісних якостей людини.

Соціальний розвиток ґрунтується на загальному розвитку особистості й здатності орієнтуватися в суспільних нормах і суспільних цінностях життя, будувати свої стосунки з довкіллям з позиції його цінності.

Домінантною в такій орієнтації є соціально-моральна позиція, яка має сукупність характерних ознак соціальної і моральної позиції та формується під впливом цілісної системи виховання.

Основа системи виховання моральної позиції складають моральні норми і моральні принципи. Основа системи соціальної позиції – продуктивна діяльність на користь інших, позитивне світосприймання, усвідомлення своєї приналежності до конкретного народу і суспільства, сутності соціальних ролей і соціальної зрілості, яка базується на виробленому людством досвіді, на адекватному уявленні про себе, свої можливості, тобто на «Я-концепції», і виявляється в єдності здобутих знань, умінь і навичок.

Ці особистісні характеристики особливо актуальні для молоді, зокрема старшокласників, які стоять перед вибором свого майбутнього.

Сучасна школа має великі потенційні можливості для забезпечення цілеспрямованого розвитку моральних якостей особистості, орієнтації змісту її життя на національні та загальнолюдські цінності, активної життєвої позиції, однак в реаліях життя не завжди їх реалізує. Доказом того є низька загальна культура поведінки значної частини сучасних школярів і молоді, їх тягіння до безтурботного, споживацького способу життя, захоплення низькими зразками масової культури, паління, вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, брутальних слів, прагнення до задоволення матеріальних потреб і уникнення по-справжньому духовної культури, неповага до старших людей та ідеалів старшого покоління, цинізм і жорстокість стосунків тощо.

Як засвідчують спостереження, ця категорія старшокласників не має чіткого уявлення про своє майбутнє, мало, або й зовсім, не цікавиться подіями політичного життя як своєї країни, так і зарубіжжя, практично не читає серйозних книг, газет та журналів. Значна частина старшокласників не бачить свого майбутнього у своїй державі й мріє виїхати за її рубежі, в країни з високорозвиненою економікою.

Причини такої ситуації беруть початок не тільки в складних соціально-економічних умовах, які переживає Україна, а й у відсутності цілісної системи виховання майбутнього громадянина держави, з чітко визначеною соціально-моральною позицією і системою соціально-моральних цінностей.

Методологічними засадами у з'ясуванні сутності позиції особистості та створенні педагогічних умов її формування виступають закономірності загальнокультурного процесу формування особистості у контексті її соціалізації та повноцінної життєдіяльності.

Термін «позиція» утворений від латинського «positio» – становище. За словником В.І. Даля, термін тлумачиться як «точка зору, ставлення до будь-якого питання, справи, визначальна характеру дії, поведінки» [3]. У зарубіжній психології і соціології його часто розглядають як соціальну установку, як результат соціалізації особистості.

Позицію особистості можна розглядати як структурно-особистісне новоутворення, яке відображає характер взаємин особистості та суспільства. Ці взаємини ґрунтуються на потребах, знаннях і емоціях, які відображаються у поведінці і діяльності, характеризують спрямованість особистості, рівень її самосвідомості.

Основоположними у структурі життєдіяльності особистості, її суспільно-моральної позиції є базові ціннісні орієнтації, які мають свою ієрархію відповідно ступеню включеності особистості в суспільні відносини на основі моральних норм і принципів.

На індивідуальному рівні буття людини базовими виявляються такі цінності як істина, любов і доцільність. Вони є актуальними в ранньому юнацькому віці і, як доведено М.С. Каганом [4], досягаються в пізнавальній та практично перетворювальній діяльності.

Цінності, що поділяються особистістю і виступають у якості цілей життя і основних засобів досягнення, а тому ще й регуляторів її соціальної поведінки, виступають у ролі ціннісних орієнтацій.

Ціннісні орієнтації – складний соціально-психологічний феномен, який характеризує спрямованість і зміст активності особистості і є складовою частиною системи її ставлень, завдяки якій визначається загальний підхід людини до світу й до себе, набувається сенс і спрямованість особистісним позиціям, поведінці, вчинкам.

Система ціннісних орієнтацій має багаторівневу структуру, вершиною якої є цінності, що пов'язані з ідеалами і життєвими цінностями особистості.

Як засвідчують наукові дослідження, система ціннісних орієнтацій не є чимось абсолютно сталим, структурованим і незмінним – вона протирічна і динамічна, відображує як ті головні, суттєві і стрижневі зміни взаємозалежності особистості із довкіллям (світом), так і зміну повсякденних, тимчасових і певним чином випадкових життєвих ситуацій на основі їх певного осмислення.

Система ціннісних орієнтацій формується в певних умовах і відповідно до психологічних особливостей індивіда. Цим, зокрема, пояснюється той факт, що в однакових умовах життя у людей спостерігаються відмінності в ієрархії цінностей.

Основним змістом ціннісних орієнтацій є світоглядні і моральні переконання людини, глибокі і постійні прив'язаності, моральні принципи поведінки.

Особливості соціально-моральної позиції особистості значною мірою зумовлюються її життєвим досвідом, рівнем самосвідомості та віковою специфікою сприйняття життя. В цілому позиція особистості формується на всіх етапах її онтогенезу, під впливом змін соціальної дійсності і значимих явищ соціального життя, до яких виробляється певне ставлення. У кожному віковому періоді є провідні ставлення.

Період ранньої юності, що співпадає із старшим шкільним віком, характеризується значними емоційними, інтелектуальними, моральними і вольовими змінами, зумовленими появою важливих новоутворень у сфері індивідуальної свідомості старшокласника.

Саме на цьому наголошує І. Дубровіна [5], яка зазначає, що у когнітивній сфері самосвідомості відбувається підвищення значущості системи власних цінностей, посилюється роль психологічного особистісного та динамічного аспектів самовиховання; в емоційній сфері спостерігається переростання окремих самооцінок та якостей особистості в загальне цілісне ставлення до себе; в регулятивній сфері – збільшується диференційованість вміння виокремити успіх або неуспіх у конкретній діяльності від загального ставлення до себе.

Разом з тим, особливістю юнацького віку є наявність значних суперечностей, найбільш виражених у внутрішніх і зовнішніх, особистісних і міжособистісних конфліктах. Вони виявляються не тільки у полярності почуттів та емоцій, а й в суперечливості бажань, прагнень, у безпосередності та непослідовності поведінки. Це дає підстави говорити про нестійкість особистості старшокласника, про те, що він знаходиться на перехідному етапі свого становлення.

Якщо керуватись ідеєю Б. Бітінаса [6] про те, що ієрархічна структура цілей виховання нагадує собою «дерево цілей», на якому чітко виділяється їх пріоритетність, то можна уявити собі його яруси і як окремі позиції особистості старшокласника до найважливіших компонентів соціальної дійсності: до суспільного ідеалу, до держави, до людей, до праці і продуктів діяльності людини, до прекрасного, до самого себе.

У процесі дослідження склалося загальне враження про те, що приблизно у 46% старшокласників спостерігається уповільненість формування позиції «Я – дорослий».

Отримані результати дозволили створити також уявлення про соціально-моральні позиції відносно себе та інших.

Так, виявилось, що на запитання «Чи плануєш ти після школи продовжити своє навчання?» – «Так» відповіли 95%, і тільки 5% – «ні». А на прохання уточнити – «Чому?», відповіді були наступними: «Хочу бути незалежним» – 37%; «щоб заробляти» – 14%; «щоб мати диплом про вищу освіту» – 39%; «хочу мати престижну роботу» – 44%; «зайняти належне місце у суспільстві» – 13%.

Досить цікавими були відповіді стосовно того, про які професії мріють старшокласники. Виявилось, що хочуть бути: програмістом – 14%, юристом – 12%, економістом – 14%, дизайнером – 3%, лікарем – 5%, слідчим – 2%, менеджером – 11%, вчителем – 1%, бізнесменом – 7%, перекладачем – 4%. Ще не визначилися – 14%.

Як правило, у таких професійних орієнтаціях діти досить незалежні. Тільки 6% опитуваних вказали, що на їх вибір впливають батьки, 43% пов'язали його із можливостями сімейного бюджету.

Для юнацького віку особливо важливими є контакти з іншими людьми, в першу чергу із найбільш для них значимими, тому нас цікавило найбільше оточення сучасних старшокласників, особливості взаємин, які складаються у них з іншими людьми, зокрема з друзями, однолітками (однокласниками) батьками, педагогами.

Майже 97% опитаних відповіли, що у них є друзі, 3% – що друзів не має. Однак, як виявилось, 64% відповідають, що друзів у них «багато», 24% – «кілька», і тільки одного і справжнього друга мають 12%. На запитання «Що вас об'єднує?» були отримані наступні відповіді: «взаєморозуміння» – 44%; «спільні інтереси» – 55%.

У проведенні вільного часу з друзями (згідно отриманих відповідей) сучасні старшокласники віддають перевагу спорту – 9%, телевізору – 10%, комп'ютеру – 26%, прослуховуванню музики – 16%, відвідуванню барів, дискотек – по 7%. Разом з тим 25% респондентів зазначили, що не мають вільного часу взагалі – його поглинає навчання – не тільки в школі, а й на різних курсах).

Значний вплив на соціально-моральну позицію особистості мають її ціннісні орієнтації. З цією метою ми цікавилися змістом інтересів сучасних старшокласників, зокрема тим, яку вони люблять слухати музику, яку літературу читати, які дивитися фільми тощо. Отримані відповіді також були досить неоднозначними. Насамперед, 9% респондентів зазначили, що у виборі музики вони керуються своїм настроєм. 22% люблять і слухають будь-яку музику, 3% – віддає перевагу класичній, 12% – року, 6% – рейву, 6% – репу, 18% – heavy metal. 76% слухають тільки зарубіжну музику. Відносно кінофільмів старшокласники зауважили, що люблять дивитися фільми жахів (25%), бойовики (19%), комедії (50%), молодіжні серіали (14%), містичного змісту (6%), драми (3%), романтику (6%).

Старшокласники задумуються над тим, щоб щось змінити у своєму житті. Так, «багато чого змінити» хочуть 14%, але, що саме конкретно – не називають; «все змінити» – 6% респондентів; 27% хотіли б змінити своє матеріальне становище; 6% – мати більше друзів; 25% – стосунки у родині; 43% – змінити країну. Не вважають за необхідне щось змінювати 9% опитаних.

Загалом у краще майбутнє вірить 75% старшокласників. 20% у нього не вірить. Причому, ми помітили тенденцію, що більше вірять молодші старшокласники – учні 9-х і 10-х класів. Одинадцятикласники розуміють невідворотність перемін у своєму житті і відчувають з цього приводу більшу тривогу.

На запитання «Як ти розумієш своє призначення у житті?» було отримано наступні відповіді: «намагатися змінити країну, світ на краще» – 8%; «прожити життя на користь суспільству» – 3%; «щоб мое життя увійшло в історію» – 3%; «допомогти людям» – 14%. Решта – не змогли відповісти.

Певне уявлення про соціально-моральну позицію сучасних старшокласників дали також відповіді на запитання «Що для тебе в житті найважливіше?». Вони були наступними: навчання – 8%; стабільність – 5%; кар'єра – 11%; сім'я – 25%; добробут у сім'ї – 11%; здоров'я – 7%; друзі – 18%; вільний час – 15%.

Щоб досягти успіху у житті старшокласники вважають необхідними: знання – 28%; гроші – 44%; вміння працювати – 14%; зв'язки – 18%; везіння – 6%; вдачу – 3%; багатого спонсора – 6%; силу волі – 3%; наполегливість – 12%; мати престижну професію – (8%).

Щастям сучасні старшокласники вважають: «можливість задовольнити матеріальні потре-

би» 27%); «все мати» (12%); «бути незалежними від інших» (11%); «реалізувати свої мрії» (22%); «бути здоровим» (11%); «жити» (3%); «не сваритися з рідними» (6%); «мати спокій» (11%).

У результаті такої аналітичної роботи було визначено 4 рівні сформованості соціально-моральної позиції у сучасних старшокласників: відповідальний, конформістський, пасивний, безвідповідальний. У нашому дослідженні вони характеризуються наступним чином:

1-й рівень – відповідальний. Старшокласники, які віднесені до цього рівня, характеризуються активною громадянською позицією, високою активністю у суспільному житті класу, відповідальним ставленням до своїх обов'язків учня.

2-й рівень – конформістський. Характерною особливістю цієї групи старшокласників є їх непослідовність у словах і діях. Прийняття рішення або поведінка часто зумовлюються ситуативно – залежно від вимог, інтересів, потреб і під впливом значимих людей. Система ставлень є несформованою і неустійливою. У виявлені свої позиції часто керуються корисними цілями. Віддають перевагу не знанням, а зв'язкам.

3-й рівень – пасивний. Для цієї категорії старшокласників є байдуже ставлення до подій навколишнього життя – у політиці, житті школи і класу, повна невизначеність щодо свого майбутнього. Вони звикли, що рішення за них приймає хтось інший – батьки, педагоги, авторитетні ровесники тощо.

4-й рівень – безвідповідальний. Характеризується агресивним ставленням до довкілля, безвідповідальним ставленням до себе і свого майбутнього, за свої вчинки і за інших. Такі старшокласники часто знаходяться в опозиції до інших, з будь-яких причин конфліктують з дорослими і ровесниками. Неповажливо відгукуються про державу, владу, рідне місто, традиції, батьків, педагогів [7, с. 152].

Висновки. Отже, проведене дослідження та аналіз його результатів дозволив виявити рівні й особливості прояву соціально-моральної позиції сучасних старшокласників. Таким чином, нами були отримані дані, за допомогою яких ми змогли створити об'єктивне уявлення про соціально-моральну позицію особистості та рівні її сформованості у сучасних старшокласників.

На основі системи ставлень виявлялися соціально-моральні риси конкретних особистостей і відбувалося їх групування за визначеними рівнями.

Основою для психолого-педагогічної характеристики визначених рівнів слугувало уявлення про ідеального старшокласника.

Список літератури:

1. Бех І.Д., Алексеев Т.Ф., Балл Г.О. та ін. Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні / Інститут проблем виховання НАПН України. URL: <http://ipv.org.ua/home/39-2010-06-08-18-03-21.html?showall=1> (дата звернення: 30.09.2019).
2. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 124–129.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва, 1978. Т. 1.
4. Каган М.С. Человеческая деятельность: Опыт системного анализа. Москва : Политиздат, 1974. 328 с.
5. Дубровина И.В., Круглов Б.С. Психологические аспекты формирования ценностных ориентаций и интересы школьников. Москва, 1983. С. 27–36.
6. Битинас Б.П. Структура процесса воспитания. Каунас-Швиеса, 1984. С. 56.
7. Коваленко О.І. Психолого-педагогічна характеристика соціальних очікувань особистості у юнацькому віці. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. Київ-Житомир : Вид-во Волинь, 2003. Кн. 1. С. 149–154.

References:

1. Bekh, I.D., Aliksieienko, T.F., Ball, H.O. ta in. Prohrama vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi v Ukraini [The program of education of children and students in Ukraine]. Instytut problem vykhovannia NAPN Ukrainy. URL: <http://ipv.org.ua/home/39-2010-06-08-18-03-21.html?showall=1> (accessed: 30.09.2019). (in Ukrainian)
2. Bekh, I.D. (1997). Dukhovni tsinnosti v rozvytku osobystosti [Spiritual values in personality development]. *Pedagogy and psychology*, no. 1, pp. 124–129. (in Ukrainian)
3. Dal, V.I. (1978). *Tolkovyy slovar zhivogo velikorusskogo yazyika* [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language]. Moskva, vol. 1. (in Russian)
4. Kagan, M.S. (1974). *Chelovecheskaya deyatelnost: Opyt sistemnogo analiza* [Human Activities: Systems Analysis Experience]. Moskva: Politizdat, 328 p. (in Russian)
5. Dubrovina, I.V., & Kruglov, B.S. (1983). *Psichologicheskie aspektyi formirovaniya tsennostnyih orientatsiy i interesy shkolnikov* [Psychological aspects of the formation of value orientations and the interests of students]. Moskva, pp. 27–36. (in Russian)
6. Bitinas, B.P. (1984). *Struktura protsessy vospitaniya* [The structure of the educational process]. Kaunas-Shviesa, p. 56. (in Russian)
7. Kovalenko, O.I. (2003). Psykholoho-pedahohichna kharakterystyka sotsialnykh ochikuvan osobystosti u yunatskomu vitsi [Psychological and pedagogical characteristics of social expectations of a person at a young age]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: zb. nauk. prats* [Theoretical and methodological problems of upbringing of children and student youth: coll. of sciences works]. Kyiv-Zhytomyr: Vyd-vo Volyn, book 1, pp. 149–154. (in Ukrainian)